

יהודים בכלכלת הארץ תקוה לקר-דרויש

במאות התשע-עשרה והערס התחוללו בעיראק שינויים כלכליים מפליגים. לפיהם יש לחלק את ההתנהגות הכלכלית של היהודים בעיראק לשתי תקופות: הראשונה – מתחילת המאה התשע-עשרה עד למלחמת העולם הראשונה, והשנייה – מסיום מלחמת העולם הראשונה ועד לעלייתם של רוב יהודי עיראק לישראל.

יהודים בכלכלת עיראק במאה התשע-עשרה

נחשלותה הכלכלית של עיראק במאה התשע-עשרה וריכוז היהודים בערים השפיעו במידה רבה על פעילותם הכלכלית ועל כיווני התפתחותה. רק מעט יהודים עסקו בחקלאות. היו לכך סיבות מספר: האחת, האיסור על היהודים להחזיק בקרקעות. השנייה, עיראק הייתה מדינה חקלאית בעיקרה, שענפי התעשייה, המסחר והשירותים לא היו מפותחים בה. היהודים פנו לפיכך לענפים הלא מפותחים, שהיו פתוחים בפניהם. השלישית, היהודים בעיראק נטו להתבדל מאוכלוסיית הרוב בגלל רצונם לשמור על ייחודם. ריכוזם של המוסלמים השיעים באזורים הלא עירוניים הרתיע את היהודים מלפנות לאזורים אלה. משלחי היד של היהודים היו לפיכך טיפוסיים לבני עיר: מסחר, מלאכה ושירותים. זאת ועוד, כיוון שרוב יהודי עיראק, שהיו נתינים עות'מאנים, לא נהנו מזכויות יתר (קפיטולציות) שהוענקו לזרים, הם כמעט שלא עסקו בענפי התעשייה ובספנות. בסחר חוץ עסקו רק מעטים, משום שעיראק הייתה מנותקת מאירופה ומשום שענפי החקלאות, התעשייה והמסחר בה היו נחשלים. מדו"ח ששלח ללונדון בשנת 1884 מוריס כהן, מורה לאנגלית בבית הספר "כל ישראל חברים" (כי"ח) בבגדאד, אפשר ללמוד, בין היתר, כי בידי הגברים היהודים בבגדאד הייתה מרוכזת באותה תקופה כל מלאכת הצורפות, הכסף והזהב, ובידי הנשים – מלאכת התפירה והרקמה.

האיסור שהטילו הקוראן ומפרשיו על נטילת ריבית (אם כי לא על תשלום ריבית) הותיר את עסקי הכספים בידי היהודים, שנחשבו "בני חסות". למרות שבבגדאד פעלו במאה התשע-עשרה בנקאים יהודים (צ'ראפים), הם לא בלטו בכלכלת עיראק. עד להופעת הבנקים הראשונים, בתחילת המאה העשרים, היו הבנקאים היהודים פעילים כמעט בכל הענפים הפיננסיים, ובכלל זה במימון עסקאות יבוא.

יהודים מעטים היו בעלי מקצועות חופשיים, בעיקר בגלל העדר מוסדות להשכלה גבוהה בעיראק. רק בשלהי המאה התשע-עשרה החלו ראשוני היהודים בעיראק ללמוד באיסתנבול ובאירופה בבתי ספר גבוהים לרפואה, למשפטים ולרוקחות. עם זאת, בגלל נטייתו של המיעוט היהודי בעיראק לשמור על מורשתו ההיסטורית והדתית ולטפח את הרגשת ייחודיותו והשתייכותו הקהילתית, עסקו היהודים המשכילים במקצועותיהם בעיקר בתוך הקהילה ולא במגזר הציבורי.

בתקופה העות'מאנית הועסקו יהודים מעטים במנגנון הממשלתי. היו לכך שני טעמים: האחד, רוב יהודי עיראק לא שלט בשפה התורכית, והשני – מדיניות האימפריה, אשר כוונה למנוע את שילובם של "בני החסות" בצבא ובפקידות הממשלתית. מספר החברות

ספינת קיטור וגופא (הסירה העגולה) שטות על נהר החידקל במבואות בגדאד, תחריט מתוך ספרו של ג'ון ניומן, בבל ונינוה, 1879

הזרות והבנקים היה קטן, ולכן הביקוש לעובדים יהודים השולטים בשפות אירופיות היה מצומצם. מדו"ח שפרסם בשנת 1889 אברהם חיים סומך, שמאי בית המכס בעיראק, עולה כי באותה שנה היו מלבדו עוד שישה פקידי ממשלה יהודים בגדאד: מתורגמן הממשלה, גובר האוצר הממשלתי, גובר בית המכס, מורה לצרפתית בצבא ושני מברקנים.

כלכלת עיראק במאה העשרים

בראשית המאה העשרים החלה תנופה ניכרת בכלכלת עיראק. היה זה הודות לשלושה אירועים, אשר השפעתם הייתה מכרעת על ענפי כלכלה שונים: פתיחת תעלת סואץ, התפתחות תעשיית הנפט בעיראק, והכיבוש הבריטי.

פתיחת תעלת סואץ בשנת 1869 העלתה את חשיבותה של עיראק, ובמיוחד של העיר בצרה, בסחר העולם המערבי עם המזרח הרחוק. בצרה, השוכנת בדרום עיראק, בעומק המפרץ הפרסי, הייתה הנמל היחיד של המדינה ששירת כמה חברות אניות, בעיקר אנגליות, וכן יפניות, גרמניות ואיטלקיות. עד לפתיחת תעלת סואץ עבר חלק גדול מן המסחר מאירופה למזרח הרחוק דרך העיר מוצל בצפון. עם פתיחת התעלה נדחקו אמצעי התחבורה היבשתיים הפרימיטיביים על ידי אמצעי התחבורה הימיים, ומרכז הכובד של המסחר עבר מהצפון לדרום. התפתחות תעשיית הנפט השפיעה על התעשייה כולה ועל היצוא.

בשנת 1902 גילה מהנדס מניו זילנד, ויליאם ד'ארסי, כי עיראק עשירה באוצרות נפט גדולים; בשנת 1914 קיבלה "חברת הנפט התורכית" זיכיון לחיפוש נפט מהממשלה העות'מאנית; בשנת 1927 נמצא נפט בכמויות גדולות ליד כרכוך, וכעבור שנתיים גם בכוויר (כ-90 קילומטר מדרום למוצל, בגדה המזרחית של החידקל). הצלחת קידוחי הנפט נתנה תנופה להתפתחות תעשיית הנפט בעיראק, אשר יחד עם פתיחת תעלת סואץ הביאה למעורבות אירופית, בעיקר בריטית וצרפתית, בכל תחומי הכלכלה: במסחר, בתעשיית הנפט, בהקמת

פריקת סחורות מסירת גופא, בגדאד, 1925

בנקים ועוד.

נמל בצרה, המחצית הראשונה של המאה העשרים

עם הכיבוש הבריטי נטשו רוב הפקידים את המינהל המקומי, והשלטון החדש שאף להקים מנגנון שלטוני לניהול השטחים הכבושים, שהשפה האנגלית תהיה שפתו העיקרית. המעורבות האירופית בכלכלת עיראק יצרה פער בין הרמה המבוקשת בעבודה מבחינת

ההשכלה הכללית וידיעת שפות אירופיות לבין היצע כוח העבודה של אוכלוסיית הרוב המוסלמית. מאחר שהאוכלוסייה המוסלמית בעיראק הייתה ברובה בעלת השכלה נמוכה עם ידע מועט בשפות אירופיות, הופנה הביקוש לכוח עבודה פקידותי למיעוט היהודי המשכיל ויודע השפות.

היהודים בכלכלת עיראק במאה העשרים

ניתוח המבנה הכלכלי של יהודי עיראק במאה העשרים מתבסס על נתוני חתך, המתייחסים לנקודת זמן מסוימת, ולא על נתוני סדרה עתית, המתארים נתונים שנתיים לאורך זמן. הניתוח ביחס לאוכלוסייה המוסלמית מתרכז בעיקרו באזורים עירוניים, כדי ליצור בסיס טוב יותר להשוואה עם המיעוט היהודי, אשר התרכז ברובו באזורים אלה (גם בצפון, שבו עסקו כ-14 אחוז מן היהודים בחקלאות, התרכזו כ-85 אחוז מהם באזורים עירוניים). טבלה 1 מראה את ההתפלגות בין היהודים והמוסלמים בענפי ייצור שונים בעיראק כולה ובאזוריה העירוניים בלבד.

טבלה 1: התפלגות ענפית של יהודים ומוסלמים בעיראק (באחוזים)

ענף כלכלי	יהודים		מוסלמים	
	גברים	נשים	אזורים עירוניים וכפריים	
			גברים	נשים
מסחר	36.3	2.3	12.3	26.9
תעשייה ומלאכה	26.1	57.3	6.3	16.2
שירותים	23.4	29.1	12.9	28.7
תחבורה ותקשורת	4.5	-	3.8	8.2
כספים וביטוח	3.8	9.4	0.2	0.5
חקלאות	2.3	1.4	62.6	15.2
בנייה	2.0	0.5	1.3	3.6
חשמל ומים	1.3	-	0.1	0.4
כרייה וחציבה	0.3	-	0.5	0.3
סך הכול	100.0	100.0	100.0	100.0
מספר מועסקים*	22,282	2,267	1,200,000	421,500
				25,366

* ביחס ליהודים, המועסקים הם מגיל 14 ומעלה; ביחס למוסלמים, המועסקים אינם כוללים "שוליות מתחת לגיל 10".

המקורות לטבלה:

יהודים – מפקד האוכלוסין בישראל, 1961, מוסלמים – מפקד האוכלוסין בעיראק, 1947.

מפקד האוכלוסין בעיראק, 1947
מפקד שקימו שלטונות עיראק, הכולל נתונים על הרכב האוכלוסייה על פי דת ומין בהתאם לחלוקה הגיאוגרפית של עיראק למחוזות ולנפות, ולאזורים עירוניים וכפריים. כמו כן כולל המפקד נתונים על העיסוקים המקצועיים של האוכלוסייה תוך הבחנה בין נשים וגברים אך לא של דת.

מפקד האוכלוסין בישראל, 1961
מפקד אוכלוסייה שנערך בישראל בשנת 1961. החלק הדמוגרפי של המפקד כולל מדגם מייצג של 20 אחוז ממשקי הבית בישראל, אשר התבקשו למלא שאלון שכלל פרטים אישיים כמו שנת עלייה, מספר שנות לימוד, ידיעת שפות, משלח היד ערב העלייה ועוד.

מטבלה 1 אנו למדים כי כשני שלישים מן המוסלמים בעיראק התרכזו בענף אחד, בחקלאות, ולעומתם כשליש מן היהודים התרכזו בענף אחד, במסחר. הטבלה מורה על ריכוזיות תעסוקתית רבה יותר בקרב הרוב מאשר בקרב המיעוט; עובדה זו מנוגדת לתיאוריה האומרת כי קשת המקצועות של אוכלוסיית הרוב רחבה מזו של המיעוט.

טבלה 2: מקצועות "יהודיים" ו"מוסלמיים" באזורים עירוניים בעיראק, גברים (באחוזים)

מקצוע	צפון		מרכז		דרום	
	מועסקים מבין		מועסקים מבין		מועסקים מבין	
	יהודים	מוסלמים	יהודים	מוסלמים	יהודים	מוסלמים
מקצועות "יהודיים"	מסחר	44.5	28.3	34.0	24.8	37.9
	תכשיטים	6.8	0.7	4.3	0.9	3.3
	נעליים ומוצרי עור	7.3	1.5	4.2	1.5	2.6
	חייטות	3.6	2.3	8.0	2.7	5.9
	שירותים ציבוריים			16.2	7.7	24.3
	בנקאות			4.5	0.7	4.6
	שירותי חינוך	2.6	1.3			3.8
	תעשיית מוצרי מזון			3.2	2.0	
	שירותי בריאות			2.1	0.9	
	טקסטיל	5.3	2.1			
מקצועות "מוסלמיים"	חקלאות	8.5	23.0	0.9	12.2	1.3
	שירותים אישיים	4.3	11.2	3.8	15.3	1.0
	משטרה, מכבי-אש	0.0	6.9	0.1	3.9	0.5
	תחבורה (למעט רכבות)	2.9	4.9	0.7	3.1	3.1
	תעשיית מתכת	0.0	2.3	0.0	3.0	
	בנייה			2.0	4.1	
	טקסטיל			1.0	2.8	
	תעשיית עץ	7.0	2.2			
מספר מועסקים	4,056	101,304	16,150	230,072	2,076	89,920

המקורות לטבלה:

יהודים – מפקד האוכלוסין בישראל, 1961, מוסלמים – מפקד האוכלוסין בעיראק, 1947.

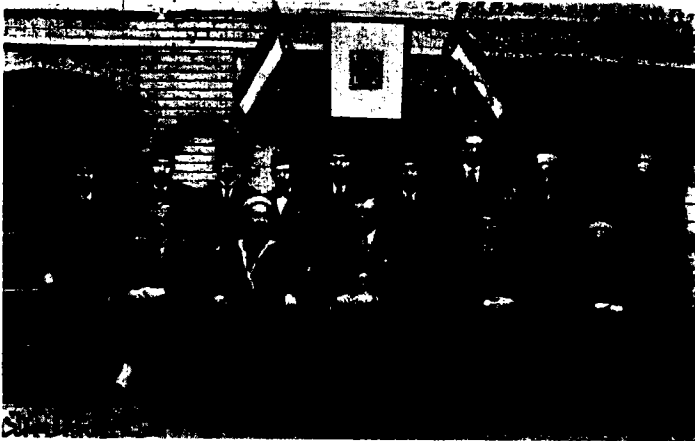
הסיבה לכך היא שעיראק הייתה ארץ חקלאית ושיעור המועסקים המוסלמים בענף זה היה גבוה.

ריכוזיות רבה יותר של המוסלמים בכלכלה מתגלה גם בענפים אחרים. אם נתבונן, למשל, בשני ענפי הכלכלה העיקריים של כל אוכלוסייה בנפרד, נראה כי כשלושה רבעים מן המוסלמים התרכזו בשני ענפים עיקריים – החקלאות וענף השירותים; ואילו בקרב היהודים התרכזו כ-60 אחוז בלבד בשני ענפים עיקריים – מסחר ותעשייה ומלאכה. משמע, הפיזור התעסוקתי של היהודים היה רב מזה של המוסלמים, למרות שהם היו מיעוט. אך אם נשווה את הריכוז התעסוקתי של היהודים עם זה של האוכלוסייה המוסלמית העירונית בלבד, מתהפכת התמונה: הריכוז הענפי של היהודים היה רב מזה של המוסלמים. בענפי הכלכלה החשובים לשתי האוכלוסיות – כלומר מסחר, תעשייה ומלאכה, וענף השירותים – התרכזו כ-86 אחוז מבין היהודים לעומת כ-72 אחוז בלבד מבין המוסלמים.

השוואה בין הנשים היהודיות והמוסלמיות מגלה כי הריכוזיות המקצועית בקרב היהודיות הייתה רבה יותר

מאשר בקרב המוסלמיות: כ-57 אחוז מן היהודיות עסקו בענף אחד בלבד, תעשייה ומלאכה, וכמחצית מן המוסלמיות באזורים העירוניים של עיראק עסקו בענף השירותים. עם זאת רב הדמיון בין שתי קבוצות הנשים, שכן כ-85 אחוז מן היהודיות והמוסלמיות גם יחד עבדו בשני ענפים: תעשייה ומלאכה וענף השירותים. כצפוי, הייתה הריכוזיות התעסוקתית של הנשים גבוהה מזו של הגברים, מפני שאפשרויותיהן המקצועיות היו מצומצמות בהשוואה לאלה שעמדו בפני הגברים. בקרב היהודים עבדו כ-57 אחוז מן הנשים בענף אחד לעומת כ-36 אחוז בלבד בין הגברים.

ריכוזיות המבנה המקצועי של היהודים בהשוואה למוסלמים באזורים העירוניים של עיראק מצביעה על קיומם של מקצועות שבהם תעסוקת יהודים או מוסלמים הייתה דומיננטית. טבלה 2, שבה נרשמו רק מקצועות שבהם עסקו יותר משני אחוזים בקרב היהודים או המוסלמים, מרכזת מקצועות "יהודיים" ו"מוסלמיים" בתעסוקת הגברים באזורים העירוניים בלבד, בצפון, במרכז ובדרום (הצפון כולל את המחוזות מוצל, כרכוך, סלימניה וארְביל; המרכז את בגדאד, ח'לה, דְּלִים, פְּרַבְּלָא, פּוּת ודיאלה; והדרום כולל את בצרה, מוּנְתַפֶּךְ, עמארה ודיואנייה).

חברי לשכת המסחר, בגדאד, 1946

המקצוע ה"יהודי" המובהק בעיראק, המסחר, משך יהודים מפני שאינו מצריך קרקע או הון התחלתי משמעותי אלא יזמה ועבודה רבה. על מידת הדומיננטיות של היהודים בחיי המסחר של עיראק בשנות השלושים מלמד דו"ח לשכת המסחר בבגדאד לשנת הכספים 1938. הדו"ח מצביע על כך שיותר ממחצית היבואנים והיצואנים בעיראק היו יהודים. אחיזתם של היהודים במסחר משתקפת גם בייצוגם בהנהלת לשכת המסחר של בגדאד, שבה סגן היושב ראש ו-12 מבין 20 חברי הנהלת הלשכה היו יהודים (60 אחוז). חברי לשכת המסחר דורגו לשש רמות, על פי רכושם. בשנה

זו (1938) נמנו עם בעלי היקף עסקים והון שנע בין 22.5 אלף ל-75 אלף דינר (הדינר היה שווה ללירה שטרלינג), בשתי רמות הרכוש הגבוהות, היהודים אברהם ושפיק עֶדֶס, שהיו סוכני רכב וביטוח רכב, דוד ושאול רג'ואן ובניו והאחים שמש, שהיו סוחרי תה, חיים נתנאל שהיה סוכן הובלות ונסיעות, כ'צורי ועזרא מאיר לאוי שהיו סוכני מכונות, ועוד. מקצועות נוספים, כגון חייטות, נעליים ומוצרי עור ותעשיית מוצרי מזון, התאימו להתנהגות כלכלית של מיעוט יהודי, שהתרכזו בדרך כלל במוצרים לצריכה פרטית. עיסוקם של היהודים בתעשיית מוצרי צריכה נבע מכך שהייצור העצמי היה בעבורם הדרך הטובה ביותר לעמוד בתחרות עם אוכלוסיית הרוב. כך ניתן להם לפקח על איכות המוצרים שבהם סחרו, החל בשלבי ייצורם הראשונים, ולהוזילם. הקלה על כך העובדה כי ניתן היה לעשות זאת במפעלים קטנים יחסית, לעתים אף בעסקים משפחתיים.

ההבדל הבולט בין המקצועות ה"יהודיים" לבין המקצועות ה"מוסלמיים" בשלושת האזורים מתמקד בעיקר בעובדה שקבוצת המקצועות הראשונה כוללת מקצועות עתירי הון אנוש (כלומר, המבוססים על השכלה) יותר מן השנייה. שני המקצועות ה"מוסלמיים" העיקריים הם החקלאות וענף השירותים האישיים, אשר אינם דורשים הון אנוש. ממצא זה מצביע באופן חד למדי על ההשכלה הנמוכה יותר של האוכלוסייה המוסלמית –

באופן מוחלט ויחסי – מזו של המיעוט היהודי. בין המקצועות ה"מוסלמיים" יש גם מקצועות עתירי הון, כגון בנייה ותעשיית מתכת, אשר לא משכו יהודים.

עובדה מפתיעה היא והמקצוע "שירותים ציבוריים", כלומר "שירותים ממשלתיים ועירוניים", המופיע בקבוצת המקצועות היהודיים במרכז ובדרום. ההסבר המקובל הוא שהיהודים מילאו בעיראק חלל תעסוקתי שנוצר בתקופת המנדט, ואשר הותיר מקום למתווך בין השלטון הבריטי לבין אוכלוסיית הרוב. זהו אחד התפקידים המרכזיים שאותו יכול למלא מיעוט במדינות קולוניאליות, אשר בהן קיים פער תרבותי בין שולטים ונשלטים, והיהודים מילאו אותו

אברהם אלכביר
ביום חתונתו,
בגדאד, המחצית
הראשונה של
המאה העשרים

בעיראק הודות להשכלתם הרחבה ולשליטתם בשפות אירופיות. לאחר קבלת העצמאות בשנת 1932 פוטרו פקידיים יהודים ממשרדי הממשלה ובמקומם באו מוסלמים. העסקתם של היהודים בשירות הציבורי הוגבלה בעיקר למשרדי האוצר, המשפטים, התחבורה ומשרד העבודות הציבוריות. בין היהודים שמילאו תפקידים בכירים זמן ממושך ובהתמדה יש לציין את יחזקאל ששון, שכהן כשר האוצר ברוב ממשלותיה של עיראק; את אברהם אלכביר, מנכ"ל משרד האוצר, שהיה גם אחד משלושת חברי הוועד המייסד של בנק "אלראפדין", שהוקם בשנת 1941, ולאחר מכן כיהן גם כסגן מנהלו; את דוד סמרה, שסיים את שירותו הציבורי בתפקיד סגן נשיא בית הדין העליון; את סלים תרזי, מנהל הדואר והטלגרף; את משה שוחט, החשב הכללי של שירותי הרכבת; ואת עזרא לויה, עוזר המבקר הכללי.

הבנקאות, הנכללת במקצועות ה"יהודיים" במרכז ובדרום, מחזקת את ההשערה המועלית בספרות כי היהודים הם שנתנו את הדחיפה הראשונה לענף זה בעיראק למן תחילת המאה העשרים. ברשימת החלפנים שפורסמה בבגדאד בשנת 1936 מטעם מחלקת המסחר מופיעים 35 יהודים מתוך 39 שנרשמו בשנה זו במחלקת המסחר. עם פתיחת סניף הבנק העות'מאני בבגדאד בשנת 1889 החלו לקום בנקים ומוסדות פיננסיים השייכים ליהודים ונושאים את שמותיהם: זילכה, ציון עבודי, אליהו, חוגי ועזרא סחייק, עזרא ג'יתאיאת, חוגי תוינה, אברהם נאוי ואחרים. היהודים בעיראק הצליחו במקצוע הבנקאות לא רק בזכות כישוריהם אלא גם משום שהאוכלוסייה נתנה בהם אמון. נוכחותם של יהודים נסכה ביטחון במערכת הפיננסית, ולכן גם ממשלות ומשטרים אנטי-יהודיים לא ויתרו על שירותיהם בתחום זה. כך היה בשנת 1941, כאשר בעיצומו של מרד רשיד עאלי אלכילאני מונו מפקחים יהודים לשלושת הבנקים שפעלו בעיראק: ג'ורג' לוי למפקח לבנק "עות'מאן", עבדאללה בטאט לבנק "איסטרן" וג'ורג' אלתרמאג לבנק האיראני. ענף הטקסטיל הוא חסר אופי דומיננטי. בצפון הוא נכלל בין המקצועות ה"יהודיים" ובמרכז בין המקצועות ה"מוסלמיים". יש להניח כי הטקסטיל היהודי בצפון היה עתיר עבודה ובעיקרו התמקד בתעשיות ביתיות, לעומת הטקסטיל המוסלמי במרכז, שהיה עתיר הון ולא ביתי.

מבנה התעסוקה לפי אזורים

מאפיינייה הכלכליים של קהילת יהודי בגדאד, הגדולה והחשובה מבין קהילות יהודי עיראק, אינם משקפים את מאפייניהן של שתי הקהילות האחרות בבצרה בצפון ובמוצל בדרום, בגלל ההבדלים בכיווני ההתפתחות של אזורי הצפון, המרכז והדרום בעיראק. לכן חשוב לבחון את שלוש הקהילות בנפרד, במיוחד כדי לעמוד על ההבדלים במבנים הכלכליים שלהן. טבלה 3 מראה את התפלגות כוח העבודה הגברי היהודי והמוסלמי בין תשעה ענפי כלכלה באזורים עירוניים בלבד במחוזות בגדאד, בצרה ומוצל.

חלפני כספים יהודים, בגדאד, המחצית הראשונה של המאה העשרים

אברהם אלכביר (1885-1973)
 בן למשפחה בגדאדית מיוחסת ופעיל מרכזי בהנהגה היהודית בבגדאד. מנכ"ל משרד האוצר שנים רבות. תרם רבות למדיניות הכלכלית, בין היתר בהנהגת מטבע עיראקי אחיד.

דוד סמרה (1878-1960)
 סגן נשיא בית המשפט העליון בעיראק. סמרה למד בבית ספר של כ"ח בבגדאד, ולאחר מכן בפקולטה למשפטים באיסתנבול. התמנה לשופט בשנת 1917, והורה בפקולטה למשפטים של בגדאד, שהוקמה בשנת 1909, עד לשנת 1952. כתב ספרי יסוד במשפט העיראקי.

מוכר עופות יהודי בשוק בבגדאד, שנות העשרים של המאה העשרים

טבלה 3: התפלגות ענפית של גברים באזורים עירוניים בעיראק (באחוזים)

ענף כלכלי	מחוז מוצול (צפון)		מחוז בגדאד (מרכז)		מחוז בצרה (דרום)	
	יהודים	מוסלמים	יהודים	מוסלמים	יהודים	מוסלמים
מסחר	34.7	22.9	33.6	22.7	36.6	21.9
תעשייה ומלאכה	31.3	15.9	27.0	18.7	16.5	13.8
שירותים	12.5	23.0	25.2	36.6	33.6	28.4
תחבורה ותקשורת	4.6	6.1	4.9	8.5	7.0	18.2
כספים וביטוח	1.0	0.4	4.6	0.8	3.9	0.6
חקלאות	13.8	28.6	0.8	7.2	1.4	14.3
בנייה	1.3	2.8	2.0	4.6	1.0	2.4
חשמל ומים	0.8	0.3	1.6	0.6	—	0.4
כרייה וחציבה	—	—	0.3	0.3	—	—
סך הכול	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
מספר מועסקים	2,068	46,984	15,410	140,303	1,508	38,987

המקורות לטבלה:

יהודים – מפקד האוכלוסין בישראל, 1961; מוסלמים – מפקד האוכלוסין בעיראק, 1947.

השתתפות המוסלמים בחקלאות, בתחבורה ובתקשורת עולה על זו של היהודים, ואילו שיעור השתתפות היהודים במסחר, בתעשייה ובמלאכה, וכן בענף הכספים והביטוח, עולה על זה של המוסלמים. תמונה זו נכונה בכל המחוזות ודומה לזו שהתקבלה לאחר השוואה בין כל האזורים העירוניים בעיראק.

בבחינת תעסוקת היהודים עצמם עולה דמיון בין מחוזות המרכז והדרום, והבדלים חדים בינם לבין מחוז הצפון. במחוז מוצול בולט שיעור השתתפות גבוה של יהודים בחקלאות (חקלאות יש גם באזורים המוגדרים עירוניים, אף שבשיעורים נמוכים יחסית): 13.8 אחוז לעומת 0.8 אחוז במחוז בגדאד ו-1.4 אחוז במחוז בצרה. כמו כן בולט שיעור

עיסוק נמוך של יהודים במחוז הצפון בענף השירותים לעומת שיעור כפול בענף זה במחוז המרכז, ושיעור גבוה ממנו כמעט פי שלושה במחוז הדרום. בענף הכספים והביטוח היה שיעור העיסוק של היהודים במחוז מוצול אחד בלבד, לעומת 4.6 אחוזים במחוז בגדאד ו-3.9 אחוזים במחוז בצרה.

אפשר לייחס את ההבדלים במבנה הכלכלי של היהודים בצפון לעומת המרכז והדרום לחמישה גורמים עיקריים:

1. רמת הפיתוח – רמת הפיתוח הכלכלי באזור הצפון הייתה נמוכה משאר אזורי עיראק, עקב הסטת נקודת הכובד הכלכלית מהצפון לדרום ולמרכז. פתיחתה של תעלת סואץ והמעבר ממסחר יבשתי

מוכר אבטיחים בשוק "חנני", הרובע היהודי, בגדאד, המחצית הראשונה של המאה העשרים

- למסחר ימי הסיטו את סחר החוץ של עיראק מן הצפון לנמל בצרה בדרום. הכיבוש והמנדט הבריטי והמעורבות האירופית בכלכלת עיראק הפכו את בגדאד למרכז המינהלי והפיננסי של עיראק.
2. הגירה פנימית – ההבדל בכיווני הפיתוח, יחד עם תהליכי העיור, גרמו להגירה מהצפון לבגדאד, ובמידה פחותה גם לבצרה. כך התדלדלה האוכלוסייה היהודית בצפון לטובת המרכז והדרום, כמותית ואיכותית, ועלתה נחשלותו הכלכלית של הצפון.
 3. התרכזות היהודים בערים – כחמישית מיהודי הצפון במחוזות מוצל וארביל חיו באזורים כפריים, לעומת 3.5 אחוזים בלבד בכל יתר המחוזות.
 4. המיעוט הנוצרי – המיעוט הנוצרי בעיראק היה פוטנציאל לכוח עבודה משכיל ויודע שפות אירופיות, אך רק במוצל היה מספרם של הנוצרים גבוה ממספרם של היהודים. לכן הייתה דחיקתם של היהודים מעיסוק בענפים עתירי הון אנושי בצפון משמעותית מבחינת תעסוקה במרכז ובדרום.
 5. ריכוז כורדי – בצפון היה ריכוז כורדי, בעיקרו חקלאי, שהשתייך לאסלאם הסוני. לכן, כנראה, התאפשרה קליטה מסוימת של יהודים בחקלאות. באזורים האחרים היו החקלאים בדרך כלל שיעים קנאים ועוינים דתות אחרות.

בגלל חשיבותו של ענף השירותים בתעסוקת היהודים בעיראק ואופיו ההטרוגני נפצל אותו בטבלה 4 לשלושה ענפי משנה: שירותים אישיים, שירותים ציבוריים (ממשלתיים ועירוניים) ושירותים מקצועיים (שירותי חינוך, אמנות, ספרות ועיתונאות, בריאות ודת).

טבלה 4: התפלגות גברים בענף השירותים, באזורים עירוניים בעיראק (באחוזים)

ענף כלכלי	צפון		מרכז		דרום	
	יהודים	מוסלמים	יהודים	מוסלמים	יהודים	מוסלמים
שירותים אישיים	33.3	45.1	15.0	48.1	3.2	55.0
שירותים ציבוריים	29.3	41.2	65.6	36.5	78.2	35.3
שירותים מקצועיים	37.4	13.7	19.4	15.4	18.6	9.7
סך הכול	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
מספר מועסקים	523	25,225	4,021	72,473	656	22,760

המקורות לטבלה:

יהודים – מפקד האוכלוסין בישראל, 1961, מוסלמים – מפקד האוכלוסין בעיראק, 1947.

טבלה 4 מצביעה על שיעור גבוה של יהודים במרכז ובדרום בשירותים הממשלתיים והעירוניים, באופן מוחלט ובהשוואה לאוכלוסייה המוסלמית. באזור הצפון התמונה הפוכה. המספר הגבוה של היהודים באזור המרכז בשירותים הממשלתיים והעירוניים נובע, כאמור, מהעובדה כי אזור זה היה למרכז מינהלי בתקופת המנדט הבריטי, והמיעוט היהודי שימש מתווך בין הממשל הבריטי לבין האוכלוסייה המוסלמית. לכן, כפי שצוין, היו מספר גורמים מסייעים: השכלתו הגבוהה של המיעוט היהודי יחסית לאוכלוסיית הרוב, כולל שליטה בשפות אירופיות, אמינותם הגבוהה של היהודים בעיני הממשל הבריטי והריכוז הנמוך של מיעוט נוצרי, שהיה החלופה ליהודים בהקשר זה. השיעור הגבוה של יהודי הדרום בשירותים הציבוריים קשור בכך שעם הפיכתו של האזור לחוליה חשובה בסחר הבין-לאומי, נדרשו מנגנונים בירוקרטיים, שיצרו ביקוש לכוח עבודה בעל

כישורים מתאימים לניהול ולפיתוח קשרי מסחר עם מדינות מעבר לים. היהודים סיפקו היצע מתאים לביקוש כזה בגלל קשריהם עם משפחות יהודיות באירופה, באסיה ובמזרח הרחוק, נוסף על ההון האנושי שהיה להם להציע.

בשירותים המקצועיים גדול יותר שיעור היהודים בצפון משיעורם במרכז ובדרום כמעט פי שניים. ממצא זה מפתיע, מפני שקהילת הצפון הייתה נחשלת לעומת שתי הקהילות היהודיות האחרות. ייתכן שזו תוצאה של רמת הפיתוח הנמוכה של אזור הצפון, שמצאה ביטוי גם ברמה נמוכה של שירותי חינוך, בריאות, משפט וכדומה. העדר שירותים חיוניים אלה יצר כנראה לחץ פנימי על הקהילה היהודית להפנות משאבים לפיתוחם לצרכיה הפנימיים. נוסף על כך, אף שקהילת יהודי הצפון הייתה נחשלת ביחס לשתי הקהילות היהודיות האחרות, הייתה כנראה רמתה הכללית גבוהה, יחסית לאוכלוסיית הרוב הסובבת אותה. מצב כזה יצר ביקוש לשירותים מקצועיים, שהופנה גם אל המיעוט היהודי.

עבודת נשים

טבלה 5 מציגה את שיעורי המועסקים בקרב הנשים והגברים היהודים והמוסלמים בעיראק. (שיעורים אלה הוגדרו, כמקובל, כיחסים בין מספר המועסקים לבין סך הגברים ובין המועסקות לסך הנשים.)

טבלה 5: שיעור המועסקים בקרב היהודים והמוסלמים בעיראק (באחוזים)

אזור	יהודים		מוסלמים	
			אזורים עירוניים וכפריים	
	גברים	נשים	גברים	נשים
צפון	61.5	3.7	58.1	5.1
מרכז	58.6	6.6	55.5	4.0
דרום	58.9	7.5	58.5	3.6
כל האזורים	59.2	6.2	57.1	4.2

המקורות לטבלה:

יהודים – מפקד האוכלוסין בישראל, 1961, מוסלמים – מפקד האוכלוסין בעיראק, 1947.

בטבלה 5 בולטים כמה קווים דומים בין שתי האוכלוסיות, היהודית והמוסלמית. שיעור תעסוקתן של הנשים נמוך מאוד יחסית לשיעור הגברים המועסקים. שלושה-ארבעה אחוזים מקרב הנשים המוסלמיות וארבעה-שמונה אחוזים מקרב הנשים היהודיות היו במעגל העבודה, לעומת 50-60 אחוז מקרב הגברים. אפשר לייחס זאת בעיקר לנורמות החברתיות של התקופה, אשר לא עודדו נשים לצאת לעבודה.

דמיון נוסף נובע מן העובדה שאין הבדלים מהותיים בין הצפון, המרכז והדרום, הן בכל האזורים והן באזורים העירוניים בלבד. זאת למעט שיעור נמוך של תעסוקת נשים יהודיות בצפון, בהשוואה למרכז ולדרום, שאותו ניתן לייחס לרמת הפיתוח הנמוכה בצפון ולרמת ההשכלה הנמוכה שלהן, בהשוואה לנשים היהודיות ביתר אזורי עיראק. ממחקרים השוואתיים עולים שני ממצאים ביחס לשיעורי התעסוקה של נשים באותה

תקופה: האחד, כי שיעור זה בעיראק נמוך לעומת ארצות מערביות אחרות, בקרב הנשים היהודיות והלא־יהודיות גם יחד; והשני, כי שיעור התעסוקה בקרב היהודיות גבוה מזה שבקרב הלא־יהודיות בעיראק, בשעה שבארצות אחרות התמונה הפוכה. כך, למשל, שיעורי התעסוקה של נשים יהודיות ולא־יהודיות בגרמניה בשנת 1921 היו 24 ו־30.6 אחוז בהתאמה; ובארגנטינה, בשנת 1960, היו 20 ו־26.4 אחוז, בהתאמה.

לממצא הראשון ייתכנו שני הסברים: הראשון הוא הכלכלה הלא־מפותחת, שהקשתה על נשים להשתלב במעגל העבודה; והשני הוא הערכים החברתיים השמרניים בעיראק (גם בקרב היהודים שומרי המסורת), אשר לא עודדו נשים לעבוד. ההסבר לממצא השני נעוץ ברמת השכלתן של נשים יהודיות, אשר הייתה גבוהה מזו של הנשים המוסלמיות. ייתכן גם כי העובדה שנשים יהודיות קיבלו חינוך אירופי (במסגרת בתי הספר של כ"ח) תרמה לשינוי ערכי מסוים, שהתבטא בהשתלבות רבה יותר של נשים יהודיות בכוח העבודה, וכך עלה שיעור תעסוקתן בהשוואה לזה של נשים מוסלמיות.

ענפי התעשייה, המלאכה והשירותים הם ענפי התעסוקה העיקריים שהעסיקו כ־85 אחוז מקרב היהודיות והמוסלמיות בעיראק. הענף הדומיננטי אצל היהודיות היה התעשייה והמלאכה (כ־57 אחוז מכלל המועסקות היהודיות, לעומת כ־34 אחוז מקרב המועסקות המוסלמיות, ראה טבלה 1), ואילו אצל המוסלמיות היה זה ענף השירותים (כמחצית מן המועסקות המוסלמיות וכ־30 אחוז מקרב המועסקות היהודיות). כצפוי, רוב הנשים היהודיות והמוסלמיות בענף התעשייה, כ־99 אחוז, עבדו בתעשייה הקלה. טבלה 6 מציגה את התפלגות הנשים בענפי המשנה של התעשייה הקלה.

טבלה 6: התפלגות נשים בתעשייה הקלה בעיראק (באחוזים)

תת־ענף בתעשייה הקלה	יהודיות	מוסלמיות באזורים עירוניים
הלבשה והנעלה	92.3	63.0
טקסטיל	4.7	8.0
תעשיית מזון, משקאות וכי	3.0	28.5
תעשיות עץ	—	0.5
סך הכול	100.0	100.0

המקורות לטבלה:

יהודים – מפקד האוכלוסין בישראל, 1961, מוסלמים – מפקד האוכלוסין בעיראק, 1947.

כפי שנראה מטבלה 6, כ־92 אחוז מבין היהודיות עסקו בתת־ענף הלבשה והנעלה או ליתר דיוק בתת־ענף הלבשה – רובן היו תופרות. נשים פנו למקצוע התפירה מפני שעיסוק זה לא הרחיק אותן בהכרח מבתיהן. נראה שהעיסוק המוגבר של הנשים בענף ההלבשה קשור לעובדה שתת־ענף זה היה דומיננטי גם בתעסוקת הגברים, היהודים והמוסלמים, אשר פנו לתעשייה הקלה, וייתכן גם שהיה קשור לעיסוקם של היהודים במסחר.

בענף השירותים, כפי שנראה מטבלה 7, בולט שיעור התעסוקה הגבוה של היהודיות בשירותים המקצועיים, בשעה שאצל המוסלמיות נמצא שיעור גבוה בשירותים האישיים. אף זו תוצאה ברורה של עדיפותן של הנשים היהודיות בהשכלה. השתתפות נשים

טבלה 7: התפלגות נשים בענף השירותים בעיראק (באחוזים)

ענף משנה / תת-ענף	יהודיות	מוסלמיות באזורים עירוניים
שירותים אישיים	14.2	66.0
שירותים ציבוריים	7.1	1.6
שירותים מקצועיים	78.7	32.4
סך הכול	100.0	100.0
מספר מועסקות	660	12,784
מתוך שירותים מקצועיים:		
שירותי חינוך ותרבות	67.0	61.6
שירותי בריאות	32.0	29.2
שירותי דת	1.0	9.2
סך הכול	100.0	100.0
מספר מועסקות	519	4,142

המקורות לטבלה:

יהודים – מפקד האוכלוסין בישראל, 1961, מוסלמים – מפקד האוכלוסין בעיראק, 1947.

בשירותים ממשלתיים ועירוניים הייתה נמוכה בשתי הקבוצות, אם כי גבוהה יותר בקרב היהודיות, כנראה הודות לידיעתן שפות אירופיות. מעניין להיווכח, שלמרות שיעור התעסוקה השונה של נשים יהודיות ומוסלמיות בשירותים המקצועיים, התפלגות העיסוקים הייתה אחידה בשתי הקבוצות. מרביתן עסקו בשירותי חינוך – מורות, ובשירותי בריאות – אחיות ומיילדות.